

Frank Tibor és Károly Krisztina (szerk.), (2009). *Anglisztika és amerikanisztika. Magyar kutatások az ezredfordulón (193–201)*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.

BOLLOBÁS ENIKŐ

A VALAKI, A SENKI ÉS A SENKIBŐL LETT VALAKI

Szubjektivitás és szubjektíváció az amerikai irodalomban

A szubjektum¹ problematikája minden bizonnyal a posztstrukturalista-posztmodern irodalom- és kultúraelméletek egyik legizgalmasabb kérdésköre. Az amerikai társadalom, az amerikai értékrendszer, valamint az amerikai humán és társadalomtudományok sajátosságai folytán különösen az amerikai irodalom- és kultúraelméleteket és általában az amerikai humántudományos közgondolkodást hatja át a szubjektum társadalmi-diszkurzív konstrukcióként történő felfogása.

Tanulmányomban a posztstrukturalista szubjektumelméletek egyik alapkérdésére keresek választ: ki a szubjektivitással bíró szubjektum, azaz alanyisággal és ágenciával ellátott személy (mármint ki „eleve” az), és ki válhat szubjektummá a szubjektíváció folyamatában? Mit is jelent (konkrétan az irodalmi szövegben) az a posztstrukturalista tétel, miszerint a szubjektum mindig a társadalmi beszédmódok és ideológiák által megszólított beszélő szubjektum, s így módon konstruált, írott, plurális, rögzítetlen és gyakran határsértő képződmény?

Posztstrukturalista elméleti keretben a szubjektíváció, azaz a szubjektummá válás két úton valósulhat, illetve valósítható meg (ez a két út egyébként megfelel a *szubjektíváció* kifejezés két jelentésének: alannyá válás és alárendelődés). Egyrészt az lehet szubjektivitással bíró szubjektum, akit az őt althusseri módon (ld. Althusser, 1996) megszólító ideológia szubjektumként alkot meg (itt a szubjektíváció alannyá tevést jelent). A szubjektivitás elsősorban abban fog megnyilvánulni, hogy a beszélő saját mondatainak alanya lehet. A szubjektivitást tehát minden esetben a nyelv teszi lehetővé: „»ego« az, aki »egó«-t mond”, hangzik Émile Benveniste emlékezetes tétele (2002: 60). Ezzel szemben nem engedélyezett az alanyi helyzet annak számára, akit a megszólító ideológia tárgyként rögzít és aki ekképp a szubjektívációnak mint alávetésnek és alárendelésnek a tárgya (itt a szubjektíváció mint alárendelés kap hangsúlyt). Aki azonban fellép az őt tárgyként felépítő ideológia ellen, s alanyi pozícióból beszél, lát és cselekszik, tárgyi megalkotottság-

¹ A „szubjektum” szó több jelentését különböztetem meg: (1) az általánosabb, tágabb értelemben vett szubjektumot (szubjektum mint személy) és (2) a szubjektum szűkebb, speciálisabb jelentéseit, melyek közül (i) az egyik a szubjektumot a mondatban alanyi helyzetet elfoglaló főnévnek vagy névszói csoportnak tekinti (szubjektum mint alany), (ii) a másik a szubjektumot beszélő-látó-cselekvő alanyként értelmezi (szubjektum mint ágens), (iii) a harmadik pedig az alárendeltséget, alávetettséget hangsúlyozza (szubjektum mint alattvaló).

ból alannyá válhat, s ekképp szubjektumként alkothatja meg magát. Ezt nevezi Michel Foucault *assujettissement*-nak (1994), melyről Judith Butler azt állítja, hogy itt a hatalom úgy hat a szubjektumra, hogy azt az alávetettség és alárendeltség pozíciójában „lépteti életbe” (akár a törvényalkotó a törvényt) (1997: 13). „Az alávetettség (*subjectivation*, *assujettissement*) paradoxona éppen az” – írja Butler másutt –, „hogy a szubjektumot, aki ellenállna az ilyen normáknak, magát is az ilyen normák teszik lehetővé, hozzák létre” (Butler, 2005: 28). (Ez a paradoxon kettősség, tegyük hozzá, a *szubjektíváció* kifejezéshez hasonlóan a *szubjekció* szóban is benne rejlik, hiszen egyszerre jelent alannyá válást és alávetést.) Tehát a szubjektum – mely egyaránt jelentheti általánosságban a személyt, illetve a grammatikai alanyt, a beszélő-látó-cselekvő ágens és a valamilyen hatalomnak alárendelt-alávetett „alattvalót” – beszédben konstituálódik, s a nyelvben elfoglalt helyzetétől függően alany vagy tárgy, fölé- vagy alárendelt, ágens vagy páciens. A nyelvi helyzet egyben a megszólító ideológiához képest elfoglalt helyzet is: beszélő-látó-cselekvő alanyiság vagy akkor jön létre, amikor a megszólító ideológia ekképp konstruálja meg a megszólítottat, vagy akkor, amikor a megszólított szembezáll az őt tárgyként megalkotó ideológiával, és önmagát a normákkal szemben definiálja, azaz tárgyból alannyá lépteti elő.

Míndez azt is jelenti, hogy a szubjektum tipikusan performatív konstrukció, s diszkurzusban történő létrehozása performatív folyamatként írható le. A performatív elméletek első nagy hullámát – így a J. L. Austin nevéhez köthető performativitás-fogalmat (1990), annak nyelvfilozófiai előzményeit (Reinach, Mauss, Koschmieder, Bühler, Wittgenstein stb.) és nyelvészeti, nyelvfilozófiai és pragmatikai felfogását, valamint a performativitást beszédaktus-elméletté rendszerező továbbgondolásokat (Austin, Searle, Grice, Ross, Lakoff, Sadock, McCawley, Mey stb.) – egyaránt a modern episztémé, jelesen a strukturalizmus meghatározó gondolati sémái jellemzik. Ez az episztémikus keret többek között a jelölt/jelölő dichotómiában jelentkezik, mely a performatív jelenségek esetében a foucault-i értelemben vett „dolgok” és a „szavak” markáns megkülönböztetésében érhető tetten. E gondolkodás szerint a performatív megnyilvánulás vagy megnyilatkozás – így például az ígéret vagy az eskü – az érzékelhető, fizikai valóságban hoz létre valamit, azaz a nyelvtől függetlenül létezőnek feltételezett fizikai valóságban. Ezért nevezem erősnek – vagy a derridai műszozt kölcsönvéve: logocentrikusnak – ezeket az elsősorban nyelvészeti beszédaktus-elméletek által feltárt eseteket, amikor a szó, a performatív megnyilvánulás (megnyilatkozás) vagy a beszédaktus (beszédművelet, beszédcselekvés) a valóságban hoz létre változást (illetve úgy tetszik, mintha változást hozna létre). Ilyenek például az *Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat* kapcsán alább tárgyalt deklaráció, valamint a Hurston-szövegen keresztül bemutatott nyelvi bántalmazás és felhatalmazás erősen performatívnek tételezett esetei.

Ezzel szemben a posztstrukturalista értelmezés a performativitást – a posztmodern episztémé szellemében – a nyelv, a jelölők világára korlátozza, s a végrehajtó cselekedetek működési területét a diszkurzuson belüli személyek és világok létrehozásában jelöli ki (Derrida, Felman, Miller, Pratt, Petrey stb.). Tagadva azt a feltételezést, miszerint a fent erősként leirt performatív a külső, érzékelhető, fizikai valóságban hozna létre változást, a posztstrukturalizmus arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindaz a változás, amit a kettősségekre épülő gondolkodás az eleve létező vagy esszenciális valóságban végbemenőként írt le, valójában diszkurzív: azaz nem hagyja el a nyelvet, a diszkurzus terepét. Ezek a folyamatok is a jelölők dimenziójában működnek, ahol létrehozzák

a beszélő vagy a megszólított szubjektumot. Ezért tekintem diszkurzívnek azokat – a posztstrukturalista irodalom- és kultúraelméletek által megragadható – eseteket, amelyek közege kizárólag a nyelv és általában a jelölők rendszere. Még az is, amit az erősnek feltételezett performatív hozott létre – legyen az valamilyen új valóság vagy új személy – valójában nyelvi, diszkurzív eredetű. A végrehajtó folyamatok azonban a logocentrikus esetekben (az én példáimban a *Függetlenségi Nyilatkozat* az a Hurston-szövegek esetében) sem a valóságban (a történelmi vagy az elbeszélte valóságban), „odakünn” hoznak létre a foucault-i értelemben „dolgokat” (mint azt a posztstrukturalista paradigmaváltás előtt feltételezték). Valójában az erős performativitás esetében is csakis a „szavak” (és nem a „dolgok”) változnak.

A posztstrukturalizmus nyelvi fordulata a szubjektumelméleteken belül is – akár a performatív elméletekben – radikális szemlélet- és paradigmaváltást idézett elő. A felvilágosodást előkészítő és azt kiterjesztő, illetve abban gyökerező felfogások (Descartes, Condillac, Franklin, Locke, Kant, Hume stb.) a szubjektumot eleve létező entitásként feltételezve a gondolkodás és a cselekvés szubjektumalkotó egységét hirdették. A posztstrukturalista szubjektumelméletek (Benveniste, Derrida, Lacan, Althusser, Foucault, Kristeva, de Lauretis stb.) szerint viszont – mint már említettem – a szubjektum nem eleve létező, nem eredeti, nem egységes és nem szabad, hanem a nyelv, az ideológia, a hatalom, a tudás és a társadalmi technológiák által létrehozott felépítmény, mely a hatalom által történő megszólítás, illetve az alárendelés folyamatai révén jön létre. A posztstrukturalista szubjektumelméleteken belül különösen a posztdekonstrukciós elméletek (Butler, Felman, Sedgwick, Haraway, Anzaldúa, Halberstam stb.) hangsúlyozzák, hogy a szubjektum nem bináris, hanem köztes és határátlépő; nem egyes, hanem plurális; nem stabil, hanem változó; nem rögzített, hanem rögzítetlen és elmozduló.

A performatív és szubjektumelméletek határolta térben folyó gondolkodás számára lehetőség nyílik a szubjektumalkotás performatív meghatározására. Ebben az alapvetően dekonstrukciós és posztdekonstrukciós értelmezésben a szubjektum nyelvi megalkotottsága abban áll, hogy a nyelvi és általában a jelölő folyamatok performativitása révén jön létre.

A szubjektumfelépítmények esetében olyan egységek megalkotottságáról van szó, ahol a fogalmi kategória mintegy kölcsönhatásba lép magával a kategorizált dologgal (eképp beszélhetünk például a „nőnek” a „nőiség” fogalmával való interakciójáról). A szubjektum tehát jellemzően szövegekpeződmény, a szövegen kívüliséget tagadó derridai tételt („*il n'y a pas de hors-texte*” [1976: 158]) alátámasztó diszkurzív konstrukció. Nyelviségét, illetve szövegszerűségét az mutatja, hogy a szubjektum végrehajtó mechanizmusok által (az előbbi példánál maradva: a „nőiség” eszményét idézve), beszéde és cselekedetei révén képes önmagát („nőként”) megalkotni. A szubjektum performatív szövegszerűségével kapcsolatban fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az szövegekpeződményként tér vissza a valóságba (az *hors-texte*-be). Performativitása révén tehát a szubjektum jelölttel nem bíró katakrézis, de képes metaleptikus módon kilépni a nyelvből, hogy nyelvi konstrukcióként váljék a tapasztalati világban létező entitássá.

A szubjektum különböző azonosságkategóriák által ellátott, mintegy ragozott konstrukció, ahol éppen a kategóriák binaritásának esetlegessége, valamint a fogalmi kategóriák és a kategorizált dolgok közti kölcsönhatás miatt egyértelmű a nyelvi megalkotottság. A tágabb és a szűkebb értelemben vett szubjektum egyaránt a különböző azonosság-elemek által ragozott építmény, azaz a társadalmi nem, az ún. rassz és a szexualitás

kategóriái mellett többek között az etnikum, az osztály és a vallás is a szubjektumot inflektáló azonosságelemekhez sorolható. Sem a szubjektumot ragozó azonosságelemek, sem az ezek által többszörösen ragozott szubjektum nem eleve létező, esszenciális kategóriák. Performatív felépítményeként jönnek létre, mégpedig olyan utánzó (imitatív) és gyakorító (iteratív) folyamatok eredményeként, melyekben az utánzás és a gyakorítás tárgya nem egy már eleve (megelőzően) létezőnek feltételezett szubjektum. E folyamatok tehát nem valamilyen „eredeti” mintát utánoznak és ismételnék, hanem az azonosságelemek konstruálását irányító társadalmi-nyelvi normarendszert, mely maga is konstruált, mégpedig a megszólító ideológiák által.

Nézzünk néhány példát. A performatív módon előállított szubjektum inflektációit vizsgálva elmondható, hogy a tágabb értelemben vett szubjektum (a szubjektum mint személy vagy egyén) más és más performatív folyamatok során lesz alannya, illetve tárggyá – „valakivé” (a szűkebb értelemben vett szubjektummá, azaz nyelvtani alannya és ágenssé) vagy „senkivé”. Kultúrkörünkben a világot megteremtő Isten a „valaki”: abszolút Ágens és abszolút Alany. A logocentrizmus eredetpontjának tekinthető Ótestamentumban a Mindenható egyrészt az Ige által megteremti a világot, másrészt a mondatban is kizárólag alanyi pozícióban szerepelhet. A Mindenhatóra nem lehet grammatikai tárgyként utalni; neve „VAGYOK A KI VAGYOK”. Különös módon még említeni sem lehet másképp, mint alanyi pozícióban: „A VAGYOK küldött engem ti hozzátok” (2Móz. 3:14). Hasonló okokból vizuális tárgyként sem lehet utalni rá; Mózes nem láthatja arcát, és általában is tiltott képi ábrázolása: „Ne készíts magadnak faragott képet vagy bármely alakot arról, ami az égen fönt, a földön alant és a vízben a föld alatt van” – hangzik a második parancsolat (2Móz. 20:3). Végeredményben ez az ideológia hatja át a szubjektumalkotás későbbi gyakorlatát is (így az alább tárgyalt irodalmi szövegeket), amikor is a társadalmi nem, a rassz, a szexualitás és a hatalom szempontjából tipikusan a jelöletlen Egyik, azaz a férfi, a fehér bőrű, a heteroszexuális és általában a domináns társadalmi csoportokhoz tartozó kap alanyiságot és ágenciát: a domináns megszólító ideológia őt szubjektíválja. Alanyisága egyaránt megmutatkozik a Benveniste által leírt nyelvi szubjektivitásban (2002: 62) és a vizualitás, a tekintet, a látvány hatalmi viszonyrendszerében elfoglalt szubjektivitásban, melyet többek között John Berger, Michel Foucault, E. Ann Kaplan, Jacques Lacan és Laura Mulvey tárt fel. Eszerint mindig a férfi aki, aki cselekszik és lát, míg a nő megjelenik (Berger, 1972: 47); a Bantham-féle Panoptikon lényege szerint a fogoly állandó láthatósága biztosítja az egyébként láthatatlan hatalom automatikus fennállását (Foucault, 1995: 201); a tekintet a férfi tulajdona (Kaplan, 1983); az, aki hatalmi helyzeténél fogva néz, illetve aki a tekintet forrása, szükségszerűen láthatatlan marad (Lacan, 1998: 77); a nő a kép, akit a férfi néz (Mulvey, 2002: 563).

És ki lesz a „senki”? Az, akit ugyanez az ideológia a tárgy helyzetében rögzít, azaz többek között a nő, a színes bőrű, a homoszexuális és általában a marginalizált társadalmi csoportokhoz tartozók, azaz mindazok, akiket a szubjektum inflektációi a jelölt Másik tárgyi pozíciójában rögzítenek. Ekképp kerülnek tárgyi pozícióba például az amerikai történelem első telepesei, az „új angolok”, akiket a gyarmatosítás ideológiája az angol korona alattvalóiként objektívált. Alább tárgyalt irodalmi példáimban ekképp alkotódik meg tárgyként:

- Longfellow *Miles Standish udvarlása* (*The Courtship of Miles Standish*) című versében John Alden, aki Miles Standish kapitány küldöttjeként – azaz más ember képviselőjeként és nem saját ágenciája révén – keresi fel Priscillát;

- Harriet Beecher Stowe *Tamás bátya kunyhója* (*Uncle Tom's Cabin*) című regényében a néger rabszolga, George Harris, aki gazdája tulajdonaként bármikor újra eladható, s ezzel elszakítható családjától;
- Mark Twain *Is He Dead?* (Meghalt már?) című nemrég felfedezett drámájában Jean-François Millet francia festő, aki a művészeket kismemző „ideológia” áldozataként – miszerint a festők (míg élnek) nélkülöznek – ki van szolgáltatva a műkereskedőknek, és csak olcsón tudja eladni képeit;
- Zora Neale Hurston *Their Eyes Were Watching God* (Szemükkel Istent nézték) című regényében Janie, a néger asszony, aki a rasszizmus és a patriarchátus kettős áldozataként kénytelen elszenvedni férje megalázásait;
- Toni Morrison *Beloved* (*A Kedves*) című regényében Sethe, a szökött néger rabszolganő, akit szintén a rabszolgotartás ideológiája tárgyiasít, s akinek a gyermekeire váró rabszolgasorssal kell számolnia, ha a rászabott tárgyi helyzetet eltűri;
- David Belasco *Pillangókisasszony* (*Madame Butterfly*) című drámájában, az annak alapjául szolgáló John Luther Long-novellában, illetve a későbbi Puccini-operában, valamint Cso-Cso-Szán mai reinkarnációja David Hwang *M. Butterfly* (Pillangó) című drámájában, akit az Edward Said által leírt (1994) orientalizmus ideológiája az alázat és önfeláldozás ikonjává tárgyiasít;
- Philip Roth *The Human Stain* (*Szégyenfolt*) című regényében Coleman Silk, aki rádöbben, hogy felemelkedését és tudományos ambícióit a rasszizmus ideológiája bizonyosan ellehetetleníti, amennyiben „megmarad” négernek.

Megjegyzendő, hogy sem a domináns csoportok alanyi, sem az alárendelt csoportok tárgyi elhelyezése nem eleve adott: e két, „természetesnek” vagy „normálisnak” nyilvánított helyzet is társadalmi-kulturális-ideológiai folyamatok terméke, mely sajátos végrehajtó folyamatok révén jön létre. E folyamatokra a társadalom normatív forgatókönyveinek életre hívása jellemző; a szubjektíváció és az objektíváció folyamatai során olyan „előadások” kerülnek színre, melyek meglévő és mindenki számára ismert társadalmi normákat utánoznak és ismételnék.

Másfajta performatív folyamatokról beszélhetünk abban az esetben, amikor a tárgy helyzetében rögzített Másik (azaz fenti példáimban az „új angolok”, John Alden, George Harris, Jean-François Millet, May Bartram, Janie, Sethe, Cso-Cso-Szán/Pillangó, Coleman Silk) a megszólító ideológia ellenében – e rögzítettségéből mintegy kiszakadva – alanyként helyezi el önmagát, s ezzel jelöltként foglalja el az Egyik helyét. A szubjektum szót most megint szűkebb értelemben használva elmondható, hogy az önmagát a megszólító ideológia ellenében szubjektumként megalkotó, s ezzel önmagát Egyikké előléptető Másik a foucault-i *assujettissement* szubjektívációs folyamatában az alárendelt tárgy helyzetéből beszélő-látó-cselekvő alannya alkotja meg magát, mégpedig a Foucault által a szelf technológiáinak (*technologies du soi*) nevezett folyamatok révén (2005: 214). A szelf e technológiái alapvetően nyelvek (Foucault a gyónás aktusát hangsúlyozza), azaz lényegében végrehajtó beszédcselekedetek. Ez a performativitás azonban alapvetően különbözik a normaként rögzült forgatókönyv utánzó és ismétlő eljárásától. Itt az „előadás” semmibe veszi a normatív elvárásokat, s új normák bevezetésével újszerű, azelőtt nem létező szubjektumot teremt. Ágenciája a megszólító ideológiával szemben tanúsított ellenállásában nyilvánul meg, valamint abban, hogy az utánzás és az ismétlés (ami minden végrehajtó folyamat része) nem az órá címkézett normákra irányult, hanem azokat mintegy másoktól, a megszólító ideológia által már eleve alanyként

elhelyezettektől leste, lopta el. E mechanizmusok teremtő jellege tehát egy meglévő és örökölt nyelv elutasításából, illetve performatív rekonstrukciójából adódik.

Az említett példák mindegyikéről elmondható, hogy a tárgyként rögzített személy elutasítja a megszólító ideológiát, s a self utóbbi (teremtő) technológiáit alkalmazva önmagát a tárgyi pozícióból kiemelve szubjektummá lépteti elő.

Az *Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat* beszédmódjára az erős performativitás jellemző, melyben a Mindenhatótól mintegy kölcsönvevett *logos* által jön létre egy új történelmi helyzet, illetve entitás: az amerikai politikai függetlensége és az Amerikai Egyesült Államok. Ami azonban ennél is fontosabb: a *Nyilatkozat* aláírói, akik a függetlenséget kinyilvánítják és ezzel performatív módon létrehozzák, egyúttal önmagukat is megalkotják, hiszen immár nem „új angolokként” beszélnek, hanem diszkurzív módon konstituált amerikaiakként. Az amerikai nép nevében aláírók, az „Amerikai Egyesült Államok Képviselei” valójában nem léteznek az aláírás performatív aktusa előtt: létezésük az aláírás performativitásának függvénye – azaz, mint Derrida írja, ez esetben valóban az aláírás találja fel az aláírókat (2002: 49).

John Alden esetében más a helyzet. Ő azzal alkotja meg magát szubjektumként, hogy elutasítja Miles Standish képviselődét, és Priscilla biztatására („*Speak for yourself, John*”) saját nevében kezd beszélni, elnyerve ezzel – immár saját alanyisággal és ágenciával bíró szubjektumként – a lány kezét.

George Harris úgy kerül el az őt megalázóan tárgyasorba rabszolgasorsot, hogy spanyol úrnak öltözik; ehhez – minthogy bár törvény szerint néger, de bőrszíne világosabb, mint amilyennek az emberek a spanyolok bőrét képzelik – különös módon be kell sötétítenie aranszínű bőrét. George tehát úgy lesz szubjektummá, hogy testének megfelelő kezelésével egy másik ember identitását ölti magára. Szubjektumalkotása ekképp ágenciáját alkotó döntése eredménye, hiszen döntésével szembeszegül az őt megszólító ideológiával. Hasonló szerepjátszás segíti feleségét: Eliza férfinak öltözik, s előadása híhetőségét ő is testének megfelelő stilizálásával éri el. Mindkettőjükéről elmondható, hogy a rasszváltás (*passing*) eszközével bújnak ki az ideológia interpellációja alól, de míg George a bőrszínét megváltoztatva játssza el a nem-néger szerepét, addig Eliza a társadalmi nem kategóriaváltásával éri el az áhított szabadulást.

Jean-François Millet úgy áll ellen az őt szegénysorba taszító (és ott tartó) gyakorlatnak – mely szerint a festőművészek alkotásai csak haláluk után érnek sokat – hogy több bináris kategóriát is átlép. Előbb saját halálát rendezi meg, elérve ezzel, hogy festményei csillagászati összegekért keljenek el. Ezután női ruhába öltözik (eljátssza, hogy ő saját nővére, aki mellesleg a művész örököse is), majd önmaga imitátoraként jelenik meg. Mark Twain tehát egyszerre három bináris párról mondja ki, hogy konstruált: az élő/halott, a férfi/nő és az eredeti/utánzott dichotómiák egyaránt eljátszhatók, megrendezhetők, megalkothatók. Ha pedig ezt tudjuk, sugallja Twain, akkor könnyen kijátszhatók a megszólító ideológiák.

Janie más helyzetből indul, hiszen őt két tekintetben is Másikként alkotta meg a megszólító ideológia: míg négerként láthatatlan (akit nem vesz észre a társadalom), nőként tárgy, akit néznek, akiről és akihez beszélnek, illetve „páciens”, akire a cselekedetek irányulnak. Ebből a kettős pozícióból kell kilendülnie: láthatóvá, illetve beszélő, cselekvő alannyá kell válnia (aki akár úgy is dönthet, hogy végül nem beszél, nem cselekszik). A regény első oldalain Janie úgy fordul szembe az őt láthatatlanná konstruáló hatalommal, hogy látványossággá válik. „A tornác a nézéstől nem tudott beszélni” („*the porch*

couldn't talk for looking” [2]) – írja Hurston. Janie testbeszéde nagyon is szubverzív: büszkeségről árulkodik, olyan nő öntudataról, aki bátran visszatér közösségébe a harmadik férj elvesztése után is, aki 40 fölött is fiatalnak meri érezni magát, és aki szembe mer szegülni azzal az ideológiával, mely őt nőként és négerként mintegy leírta. Janie története valójában nyelvi: akkor lesz szubjektum, amikor a nyelv fegyverét – mellyel mindaddig őt bántalmazták – visszafordítja, azaz a regény második tornácjelenetében visszabeszél. A szómágia erősen performatív alaphelyzetén túl alapvetően itt is szubjektumalkotásról van szó: a szavak bántanak is és erőt is adnak, hiszen míg férjét megölik, addig Janie-t alannyá, önkinyilvánító szubjektummá léptetik elő. A megalázás éppúgy szavakkal folyik tehát, mint az ön-felhatalmazás, amennyiben a végrehajtó folyamat eredményeképpen megalázott vagy öntudatra ébredt szubjektum áll elő. A maga módján Janie is kategóriaváltó, hiszen az alanyiságával kérkedő férjet mind nyelvi, mind vizuális értelemben tárggyá változtatja (rőla beszél, nyelvtani tárgyként, és úgy beszél róla, hogy mindenki a férfit nézze, azaz látványosságnak teszi meg Joe-t). Eközben ő maga úgy lesz alany, hogy ezzel elfoglalja a rassz és a társadalmi nem ideológiái által egyrészt a fehérek, másrészt a férfiak számára fenntartott társadalmi pozíciót.

Sethe a megszólító ideológia elkerülésének rettenetes útját választja: inkább megöli gyermekét, mintsem hagyja, hogy az felnőve rabszolga legyen. Bár Sethe nem pusztán eljátssza lánya meggyilkolását (kezében a borotva nagyon is valódi, akárcsak a csecsemő torka vagy vére), Morrison mégis a fikció, a konstruáltság dimenziójába helyezi szereplőinek életét, amikor lehetővé teszi, hogy Kedves, a megölt lány, visszatérjen a „valóságba”. Tehát újfent konstruált – alakított és alakítható – kategóriákról van szó, melyek lehetővé teszik a megszólító ideológia ellen fellépő szubjektumok foucault-i *assujettissement*-jét, azaz szubjektívációját.

Pillangó játékos, performatív azonosságváltása egyaránt kiterjed a politikai, társadalmi nemi és szexuális identitáskategóriákra. Song éppen azt a szerepet játssza el, melyet Gallimard kíván tőle – az alázatos keleti nő szerepét, aki a nyugatiak szemében a tökéletes nő, akinek közismert ikonja a Puccini-opera Cso-Cso-Szánja –, miközben hagyja, hogy a francia diplomata önmagát Pinkertonként konstruálja meg. Mire pedig kiderül, hogy a színjáték valódi irányítója a kínai hírszerzés (azaz a kínai hírszerzés irányítja az ideológia interpellációját, az althusseri ideológia Isten-pozícióját töltve be), Gallimardból már Cso-Cso-Szán lett, Songból pedig öltönyös „nyugati” férfi. Cso-Cso-Szán, akit eredetileg az orientalizmus ideológiája konstruált tökéletes nővé, most Pillangóként sem képes valódi szubjektummá válni, hiszen pusztán az interpelláció forrása változott, az ő irányítottága nem. Ha egyáltalán beszélhetünk itt szubjektívációról, akkor talán Gallimard önkonstruációja alanyi, amennyiben végül vállalja a Cso-Cso-Szán-féle szereppel kötelezően járó öngyilkosságot.

Coleman Silk, a kis új-angliai főiskola klasszika-filológia professzora is határátlépő: afro-amerikai családba születik, de egész életét fehérként, pontosabban „zsidóként” éli le. Olvasatomban a regény legfontosabb toposza a szöveg, a textualitás: minden a szó, a történet függvénye. Silk egész élete a különböző szövegek közti mozgással, váltással jellemezhető. Az afro-amerikaiság stigmáját a zsidóság stigmájára váltja, míg a kizárólag fehéreket alkalmazó főiskola tanáraként úgymond fehérebb lesz a fehéreknél, amennyiben a nyugati (fehér) kultúra alapjait tanítja. Egyúttal bebizonyítja, hogy performatív folyamatokkal bármely identitás eljátszható, színre vihető, előadható, még a zsidó is. Elég konstruálni egy családi háttértörténetet, s a szavak performatív ereje révén előáll a zsidó

identitás, melyet majd a feleség megöröklött és a gyermekek választott ortodox zsidósága hitelesít. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az általa írt eredettörténet hozza létre zsidó kötődését, melyhez hasonló kötődést a négerséghez – éppen a hasonlóan erőteljes eredettörténet hiányában – nem érzett. A részletekről a zsidó narrátor, Nathan Zuckerman elbeszéléséből tudunk: Zuckerman azt írja le, ahogyan ő képzele a történeteket, ekképp pedig Coleman Silk határátlépésének és elzsidósodásának története két szöveg, az elképzelés és az elbeszélés intertextuális találkozásából születik. Végül Silk bukását is egy szöveg okozza: a rosszul használt vagy félreértett szavak, amikor is „szellemeknek” nevezi az órákon soha meg nem jelenő afro-amerikai hallgatókat, nem tudván, vagy elfelejtve, hogy a szó [*spooks*] időközben a „néger” sértő formája lett. A szó azonban sem nem vonható vissza, se nem semlegesíthető: a beszélő szándékától függetlenül repül, mint a nehéz kő, hogy végül magát Silket találja el. A klasszika-filológia professzor története görög tragédiaként ér véget, amikor is a kiejtett szó felesége, majd barátnője, végül saját maga halálát okozza. És mint a *passing*-regényekben az kötelező, a „faját elhagyó” (ez esetben elsősorban a családját elhagyó) határátlépőt bünteti a sors, mégpedig úgy, hogy a bűn és a büntetés egyaránt örökletessé, örökölhetővé válik. Azzal, hogy Silk egyik fia, Mark ortodox zsidó lesz, a zsidóság legkonzervatívabb és leginkább esszencialista válfajához csatlakozik, s lépésével nem egyszerűen folytatja az apa tettetését, színlelését, de – ha öntudatlanul is – csaló, sőt: áruló lesz. Míg apját – szintén öntudatlanul – azzal bünteti, hogy gyűlöli őt, a fiú büntetése sem marad el: nemcsak a büntudat formájában éri el, de azzal is, hogy életét végül is hazugságra építi, s ez végül is bármikor kiderülhet.

Összefoglalva elmondható, hogy a megszólító ideológia vagy „valakivé”, vagy „senkivé” rögzíti a megszólítottat, s a szubjektivitás csak előbb, azaz alannyá konstruálás esetében engedélyezett. Annak a „senkinek” pedig, aki mégis „valaki” kíván lenni, ellen kell állnia az őt senkivé konstruáló ideológiának: beszélnie kell, mégpedig úgy, hogy mondatainak alanya legyen. Ezzel elfoglalja a beszélő szubjektum pozícióját, s performatív aktusai révén olyan változásokat hoz létre, melyek lehetővé teszik szubjektívációját, azaz *assujettissement*-jét. Mint a tárgyal példákából látható, a szubjektumalkotás elválaszthatatlan a szubjektumot ragozó többi kategória rögzítetlenségétől; az alany/tárgy kategóriák közti váltás ugyanis rendszerint együtt jár a többi – férfi/nő, fehér/fekete stb. – pár rögzítetlenné és átjárhatóvá válásával. Így pl. abból a nőből lesz szubjektum, aki elfoglalja a férfiak számára fenntartott pozíciókat, s ott képes „férfiként” megnyilvánulni. Hasonlóképp abból a négerből lesz szubjektum, aki elfoglalja a fehéreknek fenntartott pozíciókat, s ott képes „fehéreként” megnyilvánulni. Minél több ilyen kategóriapár destabilizálódik, lesz rögzítetlen, plurális és elmozduló, köztes és határátlépő, annál nagyobb annak az esélye, hogy az addig „senkivé” rögzített személy sikeresen felléphet az őt interpelláló ideológia ellen, és önmagát „valakivé” alkothatja meg. Természetesen az efféle kategóriaváltások esetében a „feketéből” valójában nem lesz „fehér” és a nőből sem lesz férfi; a változások nem valóságelemekre vonatkoznak, azaz nem a jelölt, hanem a jelölő dimenziójában történnek. Éppen ezért referenssel nem bíró jelölökként ezek a bináris identitáskategóriák – férfi/nő, fekete/fehér stb. – alapvetően mind a katakrézis jellemzőivel írhatók le, melynek működési területe kizárólag a diszkurzus (ahonnan mint szövegeképződmények metaleptikusan a „valóságba” léphetnek). A diszkurzusban pedig a beszélő-látó-agens kategóriák kiválasztása mintegy beindítja a szubjektíváció folyamatait, meghatározva azt, hogy ki rögzül alanyi vagy tárgyi pozícióban, illetve ki válhat tárgyból alannyá a szubjektíváció diszkurzusában.

Hivatkozások

- Althusser, L. (1996). Ideológia és ideologikus államapparátusok. In Kiss Attila, Kovács Sándor & Odoric Ferenc (szerk.), *Testes könyv I* (373-412). Szeged: Ictus-JATE.
- Austin, J. L. (1990). *Tetten ért szavak*. Ford. Pléh Csaba. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Benveniste, É. (2002). Szubjektivitás a nyelvben. In Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrud & Sári László (szerk.), *A Posztmodern irodalomtudomány kialakulása – A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig* (59-69). Budapest: Osiris.
- Berger, J. (1972). *Ways of seeing*. Harmondsworth: Penguin.
- Butler, J. (2005). *Jelentős testek – A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Ford. Barát Erzsébet & Sándor Bea. Budapest: ÚMK.
- Butler, J. (1997). *The psychic life of power – Theories in subjection*. Stanford: Stanford University Press.
- Derrida, J. (1976). *Of grammatology*. Ford. G. C. Spivak. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Derrida, J. (2002). *Negotiations*. Ford. E. Rottenberg. Stanford: Stanford University Press.
- Foucault, M. (1994). A szubjektum és a hatalom. *Pompeji, IV*(1-2), 177–87.
- Foucault, M. (1995). *Discipline and punish*. New York: Random House.
- Foucault, M. (2005). About the hermeneutics of the self: Two lectures at Dartmouth. In K. Atkins (szerk.), *Self and subjectivity* (211-219). Oxford: Blackwell.
- Hurston, Z. N. (1990). *Their eyes were watching God*. New York: Harper & Row.
- Kaplan, A. E. (1983). Is the gaze male? In A. Snitow, C. Stansell & S. Thompson (szerk.), *Powers of desire – The politics of sexuality* (309-327). New York: Monthly Review Press.
- Lacan, J. (1998). *The four fundamental concepts of psychoanalysis – The seminar of Jacques Lacan, Book XI*. New York: Norton.
- Mulvey, L. (2002). Vizuális öröm és narratív film. In Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrud & Sári László (szerk.), *A Posztmodern irodalomtudomány kialakulása – A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig* (560-568). Budapest: Osiris.
- Said, E. (1994). From *Orientalism*. In P. Williams & L. Chrisman (szerk.), *Colonial discourse and post-colonial theory – A reader* (132-149). New York: Columbia University Press.